

MIKES »TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI«-NEK KELETKEZÉSE.

— Első közlemény. —

I.

Az irodalom egyes termékeinek vizsgálatára, fejtegetésére bizonyos ingerlő hatással van, ha az illető irodalmi mű valami tekintetben nem egészen világos, ha olyan kérdések merülhetnek föl, melyek bő táplálékot nyújtanak az irodalomtörténetírónak egyéni véleményének nyilvánítására. Nagyobb ilyenkor a buzgalom, mint mikor olyan kérdéssel állunk szemben, a mely már főbb vonásaiban tisztázva van, a melyről tehát csak elmélkedni lehet, vagy talán az elmondottakat csinosabb formában, finomabb külsőben előadni.

Igy hány tudós szentelte életét annak földerítésére, vajjon létezett-e Homeros, hányan foglalkoztak avval a kérdéssel, mily sorrendben keletkeztek és milyen az összefüggésük Ovidius szerelmi költeményeinek? Avval, hogy Göthe és Schiller megírták a »Xeniákat« nem egy értekezésnek szolgáltattak anyagot annak a kiderítésére, hogy az egyes verseket a két nagy költő melyike írta.

De minek megyünk idegen irodalmakba példákért? A magyar irodalomban is, pedig itt távolról sem lehetne állítani, hogy minden irodalomtörténeti kérdés tisztázva van, nem egy példát idézhetnénk állításunk igazolására. Zrinyi és Gyöngyösi születésének évét egészen a legújabb korig pontosan nem tudták és így egész kis irodalom keletkezett ezen kérdés megvilágítására. Vagy vegyük csak azt a költőt, a ki minden tekintetben legközelebb áll hozzánk — Arany Jánost. Mikor megjelent a »Toldi«, általános érdeklődés tárgya volt, létezett-e egyáltalában az eposz hőse, történeti személy volt-e, vagy csak a mondavilág egy kedvelt alakja? És később Szilády Áron hosszú tanulmány alapján, nagy apparátussal döntötte el a kérdést.

Látjuk tehát, hogy a szerző kétséges volta, a mű létrejöttének külső körülményei, buzdító hatással voltak az irodalommal való foglalkozásra. Egyáltalában nincsen elménkben, hogy az irodalommal való foglalkozásnak főrugójaként állítsuk elé a kér-

dések tisztázatlan voltát, épen nem; hanem az tagadhatatlan, hogy ez a körülmény is fölébreszti a figyelmet a munkálkodásra.

És az ilyen kérdésekkel való foglalkozásnak megvan a maga jelentősége és fontossága. Első sorban az a fontossága, mely magának a dolognak, az irodalomtörténetnek a természetéből folyik, az irodalomtörténet természetének azon vonásából, hogy teljességre, kimerítőségre törekszik. Teljes képét akarja adni az író egyéniségének, működésének és a mű külső történetének, belső szellemének határozott, minden részét megvilágító ismertetésére törekszik.

Ez azonban csak egyik oldala a kérdésnek, van más jelentősége is az ilyen irodalmi kutatásnak.

A mikor ilyen tárgyi tisztázásnak van helye, a mikor döntő véleményt iparkodnak mondani valami kérdésről, nem sikerül mindig a megoldás, marad rendszeren olyan hézag, melyet be kell tölteni, a mi ismét más meg más vélemény nyilvánítására ad alkalmat, nagyobb lesz a fejtegetések száma, több és több dolgozat készül arról a munkáról. De másrészt a kutatók sem szorítkoznak a föltett kérdés megoldására, a tárgyat jobban megismerve eredeti céljuknál tovább haladnak, foglalkoznak magával a munkával is, most már nemcsak azt a speciális kérdést vizsgálják, mely előbb tárgyukat képezte, hanem szélesebb alpra fektetik munkálkodásukat, bővebb látókörből tekintik a dolgot. Mindakét esetben csak nyer az irodalomtörténet, mert a sok dolgozat között elvégre is csak akad valami pozitív eredmény.

A mint már növekedik az érdeklődés, a mint már tisztázódnak a nézetek és a kutatók megegyezésre jutnak, a mint már befejeződik a tárgyalás: föl van keltve az általános figyelem s a speciális kérdésről magára a műre megy át a vizsgálódás súlypontja és így az a munka, a melyet e nélkül nem méltányoltak eléggé, elnyeri méltó helyét az irodalomban, vagy ha már ezt a helyet régóta mondhatja sajátjának, nem lankad irányában a figyelem, az érdeklődésnek új anyagot nyújt a vele való ismételt foglalkozás.

Ilyen kérdés az is, a melyről most van szó, Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése.

Mikor a szatmári béke után Rákóczi és párthívei az országból kibújdostak és hosszú barangolás után Törökországban megállapodtak, ott a nagy Törökország egy jelentéktelen helységében, Rodostóban, folytatták azt az életet, melyet e hazában elkezdtek, folytatták a magyar életet. Távol a hazától, távol a világ színpadjától, magukba vonulva, magukra utalva oly társaságot képeztek, a mely emlékeztetett a magyar hazára, kicsinyben volt az, a mi nagyban Magyarország. Megvolt az uralkodójuk, megvoltak a főurak és a cselédek, az alkotmányforma monarchikus volt, mert egyedül a fejedelem akarata volt a döntő. Nyugalom és béke honolt a csekély számú polgárok szívében, mert az uralkodó szelíd, méltányos volt és élvezte a közszeretetet.

A kis — hogy úgy mondjuk — udvar változásokon ment keresztül. Szeretett uralkodója helyét annak gyermeke foglalta el — épen mint pár évvel később Nagy-Magyarországban. A nyugalom eltűnt, helyét az izgatottság, a készülődés foglalta el, megkezdődött a kis kolónia számára a háborús időszak — akárcsak az anyaországban.

De bármint szépítsük is a dolgot, bármily nagy volt a békeség és mély a szeretet a bujdosók között, azért mégis száműzöttek voltak. Mindegyiknek szeme előtt ott lebegett a haza képe, a szép hazájuké, melyből örökre ki vannak tiltva.

Ebben a világban, ebben a környezetben élte napjait Rákóczi-nak egy testestől-lelkestől hívséges szolgája, sőt talán nem is annyira szolgája mint barátja: Mikes Kelemen.

Mikes volt közöttük talán az, a ki legjobban vágyott hazájába, a kit mindég fogva tartott az a gondolat, hogy még visszakerül hazájába. Ha a körülfekvő hegyeket nézte, eszébe jutottak bérczes hazájának hegycsúcsai, ha a gazdag vetésre pillantott, sóhajtva gondolt vissza az annyira meg nem áldott Erdély földjére, ha édes török borral volt tele a pohara, szívesen elcserélte volna Zágon vidékének fanyar szőlőnedvével: minden, de minden Erdélyre emlékeztette.

Évvel tölt el egész ideje. Dolga nem sok volt, mulatsága még kevesebb, legfőleg az, hogy kiült a tengerpartra és a messze távolba bámult, hallgatta a zúgó morajt. De sem elméje, sem teste nem lévén foglalkoztatva, a megemlékezés mindég új erővel támadt föl lelkében, de meg az unalom is kísérté.

Mivel üzze el unalmát? Van néhány ismerőse a közel fekvő Konstantinápolyban, azoktól könyveket kap. Nagy buzgalommal neki fog az olvasásnak, olvas sokat és sokfélét, de nem czéltalanul. A mi megragadja figyelmét, azt megjegyzi vagy fölírja, az olvasottakból kivonatokat készít, sőt nekibátorodik és fordítgat. A kezdet jól sikerül, az eredmény fokozottabb munkálkodásra buzdítja, úgy hogy kötetekre terjed, a miket lefordított, vagy jobban mondva átdolgozott.

De Mikes már régebben is foglalkozott könyvekkel. Mikor kinn volt Franciaországban, már akkor megismerkedett a francia irodalom kiválóbb termékeivel, sőt nemcsak megismerkedett velük, hanem valószínűleg már ott kapott kedvet az írásra. Így ha biztosan nem is állíthatjuk, legalább is hihető, hogy már akkor vezetett naplót. A mint pedig Törökországba jutott társaival, elkezdi rendszeresen följegyezni a fontosabb eseményeket, eredeti munkát ír, a »Törökországi Leveleket.«

Hogy Mikes élményeit levélsorozat alakjában írta meg, arra nagy hatással volt a francia irodalom, főkép Sévigné markíz¹ levélgyűjteménye. Ennek a műnek a hatása nemcsak az alakban

¹ Sévigné asszony született 1626-ban, meghalt 1696-ban.

látszik, abban, hogy Mikes leveleket ír nénjéhez, mint Sévigné asszony leányához, hanem a tartalomban is. Mindakettő belevegyíti élményeinek leírásába az akkori társadalom rajzát: s a mint Mikes művéből II. Rákóczi Ferencz és Rákóczi József udvaráról, tevékenységéről és terveiről értesülünk, úgy írja le Sévigné asszony XIV. Lajos udvarát és korát, egyik a törökök, másik a francziák életét és szokásait tárja föl előttünk. Sőt még abban a külső körülményben is egyeznek, hogy mindkettő műve csak haláluk után jelent meg. Ennek a befolyásnak a vizsgálata azonban nem tartozik kitűzött föladatunk körébe.

Mikes tehát megírja élményeit. A munka azonban szélesebb körű lesz. Belekerülnek a fontosabb európai események, a szép történetek, melyeket olvasott, megfigyelései az országról és lakosainak szokásairól, a levelek szaporodnak és midőn agg korában befejezi: főművévé, legjelentékenyebb alkotásává lesz, nemcsak eredetisége, hanem előadásának, hangjának kiválósága miatt is.

Ez a magyarázata, mik voltak Mikes Törökországi Levelei létrejöttének szülő okai; hogy mi módon keletkeztek, hogy tehát minek kell tekintenünk ezen munkát: az a következőknek lesz a tárgya.

II.

Mi módon keletkeztek Mikes levelei?

Oly kérdés ez, melyre megfelelni már többen próbáltak. Kulcsár Istvánt kivéve, a ki legelőször szolt e munkáról, mindenki, a ki Mikesről írt, pedig az irodalomtörténet munkásainak nagy része, nyilvánított valami véleményt. Mind e vélemények alapjukban véve két egymással homlokegyenest ellenkező nézet valamelyikére vezethetők vissza. Ezen két nézet Toldy Ferenczé és Szilágyi Sándoré.

Időrendben Szilágyi volt az első, a ki e kérdést tárgyalta, de mivel ő nézetét akkor fejtette ki bővebben, mikor már Toldyé ismeretes volt és polemizál is Toldyval, az utóbbi véleményével nyitjuk meg a sort.

Toldy Ferencz 1861-ben kiadta Mikes Törökországi Leveleit, elibük megírta Mikes életrajzát és rövid jellemzést adott a Levelekről. Ez az értekezés megjelent később a »Magyar írók és államférfiak« II. kötetében.

Toldy véleménye szó szerint idézve a következő: . . . »jogosult a kétség, mely a levelek — mint olyanok — ellen emeltetik. Egy tervszerű egészet látunk magunk előtt, melyhez egy, negyven év alatt különböző alkalmak és lelki állapotok között s nem egyforma levélírói kedvvel írt levelek gyűjteménye nem hasonlít. Azon belső fejlődés, mely a nézetek, érzés- és kifejezőmódban találatni állítatik, a mennyiben megvan, más föltételtől függhet, mint a levelezésből, t. i. én olyan egyöntetű alkotást ismerek föl abban,

mely igen is rég gyűlt anyagokból, de azon egy hangulat sugallata alatt valódi műszándékból készült. De lássuk előbb a külső feltételeket. Mikes a török földre vetődvén, Perában egy nénét talál, a kivel levelez. A P. sigla más nevet nem rejthet, ha rejt, mint Pekryt, és ezt javallani látszik első szemre gróf Pekry Lőrincz részvétele a Rákóczi-mozgalomban, de genealógiáink nem adnak neki leányt, E . . . . keresztnevű leányt s egy politikailag megbélyegzett férfi hitvesét. Mert különben képzelhető-e, hogy egy erdélyi grófné tiszta jószántából, önkénytelen Konstantinápolyba száműzze magát vagy hogy másképen, mintsem száműzött férjének hű követőjeként, töltsen ott el egész életét s ha így férjéről mért ez összes negyven év alatt legkisebb említés nem fordul elő? ha csak egészségi változásairól is, melyek ennyi esztendő alatt nem maradnak el; vagy éppen haláláról. Mert nem Rákóczival vonulván ki, a szatmári béke után kelle egyenesen Törökországba futnia s így a levelek utolsóját véve határu, negyvenkét évig ott ülnie. S mint van, hogy nem tudunk menekülni az előkelők sorából, ki ez időt Konstantinápolyban töltötte életét. S mi tartotta a nőt Konstantinápolyhoz kötve, midőn Rodostóban egy kedves öcs és honfiai körében sokkal hasznosabb életet élhete. S nem tűnik-e föl, hogy egészsége négy évtized alatt, daczára Mikes gondos intéseinek, soha nem ingadozott, a miről kétségkívül fordulna elő emlékezet. S miért Mikes, ha gyakran a hajó elmenetele végperczében rögtönzött leveleket nénjétől visszaszedte, hogy könyvalakban összeírja, miért, mondom, nénje leveleit, melyeket pedig, ha léteztek, bizonyosan megtart, e nyájas, édes leveleket, melyeket dicsérni nem győz, ha léteztek, szinte nem sorolta a magái közé? A francia irodalom oly ismerője, mint ő, fölfoghatta az ily »correspondence« vonzó becsét. Hogy neki, a Konstantinápolyban lakónak, az 1730-iki konstantinápolyi lázadást megírhasssa, félesztendőre Paphlagóniába és Bythiniába küldi, de hány-szor feledkezik meg arról, hogy oly fővárosi történeteket közöl Rodostóból, miket nénje, férjétől, legalább is hamarabb tudhata, melyeket maga is Konstantinápolyból vesz, sőt néha levélben tudósítja, hogy Konstantinápolyban volt, mit végzett: pedig gondolható-e, hogy helyben lévén a szeretett rokont ne lássa, fontos végzett ügyeit vele ne közölje! S mint tudható meg az európai eseményeket sokszor 8—10 nap alatt, holott legújabb időnkig, midőn a telegraph használtatik, oly lassú vala a stambuli pósta? Nem említem azon már előttem tett észrevételt, hogy a török birodalomról és vallásról 1748-tól 1752-ig évenként csak három, egyszer négy levélben értekezik, s hogy így levelezni nem szokás.

»Mikesnek nem volt az a vigasztalása, hogy egy ily megbízott lélek, egy ily drága rokon közelében lakjék, kivel időközönként szemben lehete, s a távolban eszméket, érzéseket cserélhete. Naplózott ő kétségkívül és bőven, részletesen: mutatja azt adatai pontossága . . . . .

» . . . egyszer, kétségkívül rodostói élete másodszakában, midőn társai száma évenként fogyott vala s szomorú magánya az élet tűnékenységére emlékezteté — talán épen vég éveiben — elhatározá magát nyomot hagyni szenvedéseiről s dicsőíteni, még az élet után azt, kit ifjú kora óta ábrándosan szeretett, ki miatt mindent elvesztett: hazáját, de kit csak egy szabadulási kísérlettel sem tagadott meg. Mémoireokat szerkesztett elveszendő papirosaiból, még pedig levél alakban, mire példákat az előtte jól ismert francia irodalom szám nélkül nyújtja.«

Ez Toldy véleménye és érvelése. Bővebben majd akkor tárgyaljuk, ha Szilágyi véleményét ismertettük.

Szilágyi Sándor több ízben tárgyalta Mikes Törökországi Leveleit. Először 1859-ben a Budapesti Szemle V. kötetében, azután az Arany János-féle Koszorú 1863. azaz I. évfolyamában és a »Vértanúk« című emlékalbumban. A Koszorúban megjelent cikk nem egyéb, mint az előbbinek (a Budapesti Szemleiben megjelentnek) kibővítése. Ekkor már ismeretes volt Toldy nézete, ezt czáfolja Szilágyi és evvel lett terjedelmesebb e második cikk.

Az ide vonatkozó részt tehát a Koszorúból idézzük, hol Szilágyi Mikes Törökországi Leveleinek ismertetésére ugyancsak Mikesnek öcséséhez Huszár József báróhoz írt levelét idézi. Erre vonatkoznak a bevezető sorok.

»Ime e hang, gondolatmenet, leírás, styl, mind, mind az, a melyet a Törökországi Levelekben ismerni tanultunk. E levelekre Toldy sajtáságos véleményt nyilvánított. Szerinte Kelemenünk folyton vezetett naplót, mely néma megbízottja volt csendesen tűrő, váró és reménylő keblének. Ezekből, elveszendő papirosaiból mémoiresokat szerkesztett levélalakban a francia irodalom példájára. E vélemény támogatására minden véleményt összegyűjt — s mint tőle várhattuk, éles ésszel, éles kritikával. E vélemény azután gróf P. E.-t., kihez leveleit intézte, ideállá tenné. Lehet, habár nem hiszem, hogy gróf P. E. csak eszménykép volt, egy név, melyet forrón tisztelt s melyhez nem küldözgetett leveleket. De nem hiszem, hogy a munkát, úgy a mint van, élete végén írta vagy szerkesztette volna. Betű szerinti értelmében veszem e szavait: »az első levelemet a midőn nénémnek írtam, 27 esztendő voltam, eztet pedig a 69-ben írom.« Aztán hasonlitsuk csak össze későbbi leveleit a Huszárhoz írottal, ugyanazon hang és resignatio. De hasonlitsuk össze a korábbiakkal, hangban és gondolkodásban megtaláljuk a különbséget: ugyanazt, mely magukban a konstantinápolyi levelekben is nyilvánul.

»E levelek elsejét egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfiú s 30 (helyesebben 41) év mulva az utolsó egy számkivetésben megöszült agnagnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott, s ki a lemondás nyugalmával forgatja a tollat. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egy egy reményvirágot leszakasztanak s a mint az évek őszítik haját,

érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongás borult lemondásnak ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanez a multra, hol bajtársait egymás után eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bízott meglátásában s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1839-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellet írta: »Elhiheted, édes néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasi mellett mentem el. Örömet bementem volna, de az úr befödözte előttem az odavivő utakat.«

»És épen ilyen erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódo tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte, s ez az érzelem nem is változott s utolsó szavaiban is oly nemes, tiszta marad, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye. S ki első levelében zúgolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, . . . 25 év mulva nyugalommal mondja: »ma olyan mint holnap, holnap is olyan lesz mint ma, mindenkor vonjuk magunk után bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.« Sorsa már nem jókedvű élcz tárgya, humora keserű és epés. Pedig ő sokáig és gondtalanul, zúgolódás nélkül túrt, s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soká ki nem épülhető átalakulást vitt véghez, mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután.

»Jövőjét e naptól borultnak látja, s még borultabbnak, midőn az ifjú Rákóczi megérkezése nem igazolá a hozzá kötött váraozást. Ezóta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz s utolsó levelében egészen megtörve írja: »Ne kívánjunk egyebet Isten akarójánál; kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget.« Ezek voltak utolsó szavai nénjéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz s áhítattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bércei felé — mikor még erőteljes, harczedzett férfi volt. Mert a vallásos érzés akkor csak egyik húrját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva ez egy menhelye, hite s reménye maradt a rodostói száműzötteknek.

»Valóban a hang tisztán érezhető különbségét Mikes minden finom műérzékével sem tudta volna kitalálni. De kis nyolcz-tíz soros levelei is, melyeket nehezen vett volna föl öntudatos műgondtal készült mémoireba — midőn ezek többnyire csak a hangot zavarják, magukon hordva a nap bélyegét, a melyen irattak — ellene szólnak az egyfolytában készítésnek.

»Igen, Mikesnek megvolt a vigasza, hogy megbízott, rokon lélekkel közölje szenvedéseit, reményeit, élményeit. S hogy mégis,

hogy ne csak a rokon, hanem a világ is tudjon róluk, letisztázta a fogalmazványokról s átadta az ifjú Tóthnak. Így maradtak fenn levelei, mint napi élményeinek emlékei.«

III.

Főntebb láttuk azt a két alapvető nézetet, melyre támaszkodva alakultak az újabb vélemények. Ez a két fölfogás annyira ellentétes, annyira polemikus, hogy egymást teljesen kizárják.

Már az a körülmény, hogy az a két tudós, a kik ezeket a nézeteket nyilvánították, daczára minden megokolásnak, daczára minden érvelésnek, szilárdan megmaradt nézete mellett, attól egy hajszálnyira sem tért el, hanem kérlelhetetlenül kijelentette, hogy téved a másik, már az kétséget ébreszthet bennünk: hogy egyáltalában igaza van-e valamelyiknek, hogy nem téved-e mindakettő, s így nincs-e szükség arra, hogy egy új véleményt állítsunk föl, mely az összes kétes pontokat megvilágítsa. De mielőtt ezt megkísérlenők, be kell előbb bizonyítanunk előbbi állításunkat, hogy sem Toldy, sem Szilágyi nem találták el az igazságot.

Toldy érvelése két czél felé törekszik: bebizonyítani azt, hogy a Törökországi Levelek nem misszilisek és hogy emlékiratnak kell tekinteni, melyet öntudatos műgonddal élete végén írt. Látjuk tehát hogy tételének első része negatív, czáfoló, a másik pozitív, állító.

A Levelek misszilisségét megczáfolja avval, hogy kimutatja, hogy Mikesnek nénye nem lehetett Konstantinápolyban, hogy nem is létezhetett oly néne, kivel Mikes levelezhetett volna és avval, hogy a Levelek írásának körülményeit és idejét — a mint ezek magukból a levelekből kitűnnek — többször kritika tárgyává teszi és kimutatja, hogy a levelek egy nagy részét nem írhatta Mikes azon a napon, a melynek keltét a levél viseli.

Ezek az adatok mind egészen helyesek és kifogástalanok, sőt még számos adatot lehet e fölfogás mellett idézni.

Két osztálya van ezeknek az adatoknak: külsők és belsők. Olyanok, melyeket a Levelek alaki sajátságai vagy azok a körülmények szolgáltatnak, a melyek között a Levelek készültek és olyanok, melyek a Levelek tartalmára vonatkoznak.

Nem tárgyalva e helyen Mikes Leveleinek különböző sajátságait, csak egy körülménnyel foglalkozom. Mikest a hosszú száműzetés nem tette mogorvává, zárkozottá. Daczára annak, hogy távol övétől, messze a világtól, idegenben él, nem ember- és világgyűlölő, a ki sértésnek tartja azt, a mit rajta elkövettek, ezért boszút kíván s mivel gyöngé, az egyetemessel szemben nincs hatalma, legalább úgy kíván az emberiségnek és a világnak ártani, hogy kiszakítja magát a környezetéből, önmagáért és önmagának él. Nem. Mikes nem így tett. Ha már az európai művelt társadalomnak nem lehet cselekvő tagja, legalább érdeklődik iránta. Mindaz, a mi a nagy világban történik, befolyással van reá, fölizgatja a

képeletét, mondhatni örül, hogy ha már az ő kis világában nem, legalább a nagy világban van pezsgő élet, élénk változatosság. De nemcsak örül ennek, meg is kívánja tartani emlékezetében: beírja a Levelekbe. Innen van az a sok tudósítás ez európai eseményekről, viszonyokról, az állapotok változásáról.

Azonban az események följegyzésében Mikes nem járt el eléggé pontosan, nem figyelte meg, hogy mikor ír valami tudósítást, néha korábban írja meg mint kellene, máskor későbben. Így mikor a lengyel örökösödési és evvel összefüggő spanyol, német, francia, olasz háború egy fontos ütközetéről, a Philipsburg mellettiről, mely 1734. július 18-án volt, már július 27-én pontos adatokat közöl, sőt a csata egyes kiválóbb mozzanatait is hűen leírja (Cl. levél). Ép így áll a dolog, mikor Mikes a lengyel örökösödési háború kitéréséről ír. 1733. december 4-én írt (C.) levelében elmondja, hogy Franciaország október végén Sztaniszlauz pártjára állt, hogy a lengyelek ezután sokat gyűléseztek és végre is mellette nyilatkoztak. Az oroszoknak azonban ez nem tetszett és III. Augusztusz érdekében betörték Lengyelországba. A lengyelek megrémültek és elfordultak Sztaniszlauztól, úgy hogy neki Varsóból távoznia kellett. Ez azonban csak december elején történt, Mikes tehát december 4-én nem írhatott ezekről, mint faktumokról. A hétéves háború egy fontos mozzanata volt a Boroszló melletti ütközet és Boroszló elfoglalása. Daczára, hogy az előbbi esemény november 22-én, az utóbbi november 25-én történt, Mikes már november 29-én, 1757-ben értesíti nénjét (CCV.). Az 1742. június 11-én kötött boroszlói békéről már június 15-én írt levelében beszámol (CLXVII).

Ezeket a tényeket talán még valahogyan meg lehetne magyarázni, ámbár nehezen és mesterségesen. De azt már semmiképen sem lehet elfogadni, hogy az 1748. október 18-án kötött aacheni békéről már ugyanazon év áprilisában úgy beszél, mint a melyet abban a hónapban megkötöttek. Még azt sem lehet hinni — a mire talán némelyek gondoltak — hogy a tárgyalásokból gyanította a béke létrejöttét, mert akkor írja ezt, mikor a harcz még javában folyt és az utolsó kardcsapás a következő hónap számára volt fönntartva. (CLXXI.) A porosz-osztrák háborút, mely csak 1756. augusztusában tört ki, már áprilisban mint megkezdettet említi, sőt már Szászország meghódításáról is tud, a mi pedig csak az év végén következett be. (CXCIX.)

A milyen meglepő gyorsasággal szerez olykor értesítést, oly hosszú idő mulva ír sokszor nénjének a fontos eseményekről. A Belgrád melletti vereséget (1739. július 23.) egy hónap mulva, augusztus 23-án írja meg, pedig akkor ugyancsak közel volt Belgrádhoz, hiszen ha a sors másképp akarta volna, ő is ott harczolt volna Belgrád ellen. (CXXI.) A lengyel örökösödési háború befejezését, a mely iránt pedig annyira érdeklődött, csak jóval később írta meg, akkor is röviden. 1734. június 16-án írja, hogy

épen most tudta meg, hogy Danzigot ostrom alá fogták, pedig az ostromot már márczius végén megkezdték.

Nem említve egy pár kevésbé fontos körülményt, még csak azt kívánom megemlíteni, hogy a levelezés 1742 november 15-től 1746 augusztus 15-ig, tehát majdnem teljes négy évig szünetel. És mikor négy év múlva fölveszi a tollat, egy mentegető vagy magyarázó szó sem jön tollára, hanem ír rendesen, mintha semmi sem zavarta volna meg a levelezést. És egyébkor is, ha hosszabb ideig pihenteti tollát, a következő levélben semmi vonatkozás sincs a szünetelésre.

A levelek tartalma is hatalmas bizonyítékot szolgáltat a Levelek misszilis volta ellen — erről különben más helyen bővebben lesz szó — most csak azokat a rövid leveleket hozom fel, melyeket Mikes sokszor indokolatlanul ír. Ilyen levelek munkája első részében nem igen találhatók, csak a Rákóczi Ferencz halála után írt, vagy jobban mondva azok között a levelek között gyakoriak, melyek ezt a címet viselik: Rákóczi József fejedelemnek ebbe az országba érkezéséről való levelek. Innen kezdve igen sok föltűnően rövid levelet találunk, melyek rendesen teljesen fölöslegesek, semmi fontosat nem tartalmaznak, a mi írásukat igazolná. Az európai eseményeket is rendesen ilyen rövid levelekben tudatja nénjével.

Toldy főérve ebben a kérdésben a néne személye. És avval, hogy Toldy kimutatja, hogy P. E. kezdőbetűs nevű grófnő abban az időben Konstantinápolyban mint Mikes Kelemen rokona és barátnője nem élhetett, már úgyszólván el van döntve a kérdés. És azonkívül mennyi a bizonyíték, a melyek a néne létezése ellen szólanak.

Tekintsük egy kissé körülményesebben a dolgot.

Mikes Kelemen kibujdosva a házából, megtelepszik Törökország egy kis városában, Rodostóban. Az ég azonban szerencséjére megáldotta egy kis nénével, a ki hozzá közel, Törökország fővárosában él. A két szerető rokon buzgón levelez egymással, értesítik egymás a fontosabb eseményekről, anekdotáznak, történeteket mesélnek el egymásnak, értekeznek a törökök életmódjáról, szokásairól, vallásáról, néha néha egyéni állapotukról is küldenek hírt — illetőleg tudomásunk szerint mindezt csak az egyik fél teszi, az öcs — és mikor leteszszük ezt a 207 darab levélből álló gyűjteményt, az íróról igen sokat, arról pedig, a kihez írva voltak, majdnem semmit sem tudunk meg, ha csak azt nem, hogy nénje nem tudott francziául (CIII).

Hogyan lehet ez?

Hogyan lehet az, hogy Mikes a 207 levélen keresztül szeretett nénjének keresztnevét egyszer sem említi, hogy nénjének családi viszonyairól csak egyszer vagy kétszer és akkor is odavetve szól?

Hány ilyen kérdést tehetünk még, a melyre a mű feleletet

ugyan csak nem ad! Elt-e néjének a férje? ha élt mért lakott Konstantinápolyban, hiszen ha száműzött volt, Rodostóban kellett volna laknia; vagy talán valami külföldi diplomatának volt a felesége? de akkor Mikes csak említette volna, hogy nénje idegen-nél és nem magyar embernél volt férjnél; vagy özvegy volt a néne? akkor mi akadályozta, hogy visszatérjen Magyarországba, vagy legalább is elmenjen Rodostóba kedves rokonához lakni; mi lett fiaival és lányaival (mert hogy voltak gyermekei, azt bizonyítja a LXII. levél »arról igen okosan gondolkodik ked, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Perában nevelik a francziák«), azok a negyven év alatt csak fölnöttek vagy meghaltak?

De ne tekintsük mindezt, gondoljuk azt, hogy Mikes néjének családi viszonyai oly kedvezőtlenek voltak, hogy a gyöngéd lelkű Mikes nem akart a sebek új meg új föltörésével néjének kellemetlenséget okozni, de még ekkor is lépnek új kérdések előtérbe.

Mi magyarázza meg azt, hogy Mikes, a ki eleinte oly buzgón küldi újév alkalmával jó kívánatait, később egészen elhagyja ezt a szokást, hogy Mikes sohasem gratulál néjének születés- vagy nevenapjára. Hiszen a ki ismeri azt a jó magyar szokást, hogy még a legtávolabbi rokonnak és ismerősnek is szoktunk küldeni egy-két szó üzenetet a levélben, az azt sem tudja megérteni, mért van az összes levelekben egyedül nénje személyéről szó? Azután azt még elgondolni is merész, hogy az a sok nyavalya, betegség, meghülés mind elkerülte volna nénjét, hogy egészsége mindég kifogástalan volt — kivéve egyszer (LIII.)? Némelykor majdnem bántó az a közöny, melylyel néjének írja, hogy vigyázzon a pestistől, mely Konstantinápolyban dühöng. Majdnem minden levelében szorgalmasan inti, vigyázzon egészségére, és mikor nénje igazán ki van téve a veszélynek, akkor a szerető öcs képes lenne ilyen hidegen írni? Nem, ez lehetetlen.

De ne keressük azt, mi nincs e levelekben a nénéről, hanem vizsgálják azt, mi van benne. Leírja a selyem- és gyapottermelést, pedig ezt egy asszonynak, a ki legalább ugyanannyi ideig élt Törökországban mint ő, csak tudni kellene. Hat éven keresztül 1748-tól 1754-ig egyebet sem ír, mint a törökök szokásairól, erkölcseiről és vallásáról. Mi czélja lett volna ennek, ha a leveleket csakugyan elküldte volna néjének? Föltéve, hogy nénje a 30—40 év alatt minderről semmit sem tudott volna meg, a mi nagyon is valószínűtlen, vajjon levelezésnek mondhatjuk-e azt, ha egy rokon a másikat ilyen tartalmú levelekkel mulattatja. És hozzá még az, hogy vannak ezek között oly levelek, melyek egyetlen egy szót sem tartalmaznak, a mely nem a fölvetett kérdéshez tartoz-nék; egy pár levele valóban értekezés a törökök szellemi és testi életéről, czímmel ellátva, pl. Mi formában nevelik az ifjúságot a császár városában, vagy: Ma a félemberekről írok, vagy Mostanában a török vallásról kell írni, stb.

Mikes, a ki olyan közel lakik Konstantinápolyhoz, időnként ellátogat oda. Természetesen fölkeresi nénjét, elmulatnak és midőn visszatérve magányába, Rodostóból levelet ír nénjének, eleinte említi még egy két szóval, hogy járt nála, néha visszaemlékezik arra, hogy együtt töltöttek egy pár napot, de később nemcsak hogy látogatásáról nem emlékszik meg, hanem egyenesen megemlíti, hogy Konstantinápolyban járt és elmondja, hogy mit végzett. Néha azonban föltalálja magát Mikes, mert hogy a konstantinápolyi eseményekről írhasson, miket nénjének okvetlenül kellett ismernie, elküldi nénjét utazni. Igen ügyes fogás, de nyilvánvaló hogy költői szabadság.

Evvel a személyi kérdéssel kapcsolatban egy pár szóval az író személyét is meg kell említenünk. Miképen magyarázzuk meg azt, hogy a mily bőven találunk adatokat a levelekben Mikes akkori helyzetét illetőleg, ép oly teljesen mellőzi Mikes mindazt a mi már elmúlt. Ifjúkoráról Franciaországban való tartózkodásáról családi viszonyairól, melyek pedig bővelkedtek érdekes események ben, egy szó említés sincs?

Hasonlítsuk csak össze a leveleket azokkal, melyeket öccséhez írt. A sok közös vonás, a jókedvű humor, a történetké iránti vonzalom, a vallásos érzés azt a csalódást kelti föl bennünk, mintha a Törökországi Leveleket olvasnók. De az illúzió nem tart sokáig. Uj meg új családi vonatkozások lépnek előtérbe, ebből a pár levélből megismerjük Mikes egész családját. És nevezetes, hogy épen ezek a levelek egyikét idézi Szilágyi a saját nézetének bizonyítására. Ha ezeket a valódi leveleket olvassuk, sokszor gondolkodnunk kell, hogy a sok életrajzi adatot összeszedni, csoportosítani tudjuk. Míg a Törökországi Levelekben minden világos, az első olvasásra érthető, olyan kevés az egyéni állapotokra való hivatkozás, itt gyorsan vissza kell fordítanunk az előbbi lapokra, hogy megértsük azt a rokonsági viszonyt, melyet Mikes említ, vagy azt, a mely őt az előbb említett személyekhez köti. És a mint a levél végén elbúcsúzik öccsének egész családjától, mind-egyiknek hogyan megadja a megillető tiszteletet.

A külső érvekhez tartozik az is, melyet már Abafi Lajos fölemlített, az utolsó levél, melyben elbúcsúzik nénjétől és mely-lyel vége szakad a levelezésnek. Bármily melegnek is látszik e levél hangja, bármily igaznak is tűnik föl az érzés, a levelet mint búcsú-levelet igaznak nem tekinthetjük. Mért szakított véget a levelezésnek Mikes? Hiszen tudott ő még ezután írni, a mint öccséhez írt levelei bizonyítják, az sem lehet az oka, a mit a levélben említ, hogy most már egyedül maradt a régiek közül. Ez inkább arra buzdíthatta volna, hogy sűrűbben írjon. Egyáltalán mi célja van egy levélre ráfogni, hogy ez az utolsó és hogy ő már ezután nem fog írni?

A mint a többi levelei nem lehetnek misszilisek, ugy ez sem az, hanem mikor Mikes már nem akart tovább írni, vagy elégnék hitte, a mit írt, evvel a levéllel, mint zárszóval, látta el leveleit.

A most fölhozottak Toldy érvelésének czáfoló részét megerősítik, úgy hogy bátran magunkévá tehetjük. Mikes Kelemen Törökországi Levelei nem misszilisek, vagyis őket sem nénjének, sem más valakinek el nem küldte.

Toldy azonban nem elégszik meg a negatív eredménnyel, nem elégszik meg avval, hogy kimutatta a levelek misszilis voltának tarthatatlanságát, hanem fölállít egy másik nézetet, hogy Mikes levelei egy tervszerű egészet, egyöntetű alkotást képeznek, mely azon egy hangulat sugallata alatt valódi műszándékkal készült, még pedig Mikes rodostói életének másod szakában.

Látjuk, hogy ez már positiv eredmény lenne, csak hogy az a baj, hogy ezt a nézetet nemcsak elfogadtatni, hanem még valószínűvé tenni sem tudja Toldy. Nézetét nem is bizonyítja, hanem csak kimondja, mint olyat, mely szükségképen következik abból, hogy a levelek nem misszilisek. Egészen természetesnek találja, hogyha a levelek nem misszilisek, nem valódi levelek, akkor nem lehetnek egyéb, mint élete végén készült tervszerű műalkotás. Ez ellen fordul főként Szilágyi érvelése, és mint látni fogjuk, nem sikertelenül.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

